

Є. О. ПЕТРОВСЬКА

РАНЬОСКІФСЬКІ ПАМ'ЯТКИ НА ПІВДЕННІЙ ОКОЛИЦІ КИЄВА

Хотівське городище. Городище розташоване на південній околиці м. Києва біля с. Хотів. Це найпівнічніше з усіх городищ Скіфії. В археологічній літературі воно згадувалось неодноразово у зв'язку із Змієвими валами Київщини¹, частина яких проходить недалеко від Хотівського городища.

Поки питання про належність Змієвих валів поблизу Києва до тієї чи іншої історичної доби залишається відкритим, ми вважаємо за необхідне враховувати ці спорудження при характеристиці пам'яток скіфського часу. Очевидно, валами оточували землі племені або групи племен, де городища були центрами заселення.

Протягом довгого часу деякі дослідники, не шляхом розкопок, а в процесі вивчення давньоруських літописів, ототожнювали Хотівське городище з літописним давньоруським Звенигородом². Тоді ж В. Б. Антонович вперше надрукував план Хотівського городища та схеми конфігурації його схилів і план в'їздів³.

У 1947 р. розвідкою, проведеною Інститутом археології АН УРСР, було покладено початок дослідженню Хотівського городища. Внаслідок шурфовок вперше встановлена приналежність городища скіфському часу. У цьому зв'язку слід згадати про знахідку поблизу селища Феофанії, що межує з с. Хотів, коринфської монети V ст. до н. е.⁴ Можливо, вона мала безпосереднє відношення до Хотівського городища.

У 1947 р. Є. Ф. Покровською була здійснена глазомірна зйомка плану городища. У 1948 р. співробітниками Інституту археології АН УРСР Є. Ф. Покровською та А. І. Фурманською проведені невеликі розкопки в західній та північній частинах городища⁵. У 1965 р. загін Скіфської експедиції Інституту археології АН УРСР відновив дослідження Хотівського городища. Ці роботи продовжувалися у 1966—1967 рр.⁶

¹ И. Фундуклей. Обзорение могил, валов и городищ Киевской губернии. К., 1848, стор. 36; Л. Похилевич. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. К., 1864, стор. 31; його ж. Уезды Киевский и Радомысльский. К., 1887, стор. 101, 102; В. Б. Антонович. Археологическая карта Киевской губ. М., 1895, стор. 23; Л. Добровольский. Змиевы валы вблизи Киева. К., 1908.

² В. Б. Антонович. О местоположении древнего Киевского Звенигорода. Чтения в Историческом обществе Нестора летописца. Книга I. К., 1879.

³ В. Б. Антонович. О местоположении древнего Киевского Звенигорода, табл. I, рис. на стор. 41, 42.

⁴ М. Я. Рудинський. Доісторичне минуле Києва.— Київ-провідник. К., 1930, стор. 30.

⁵ Є. Ф. Покровська. Хотівське городище.— АП, т. IV. К., 1952, стор. 12—20.

⁶ У 1965 р. розкопки Хотівського городища здійснювались групою Скіфської експедиції ІА АН УРСР в складі автора та аспірантки Н. М. Бокій; у 1966 р. автором, а у 1967 р. автором та студентами I курсу історичного факультету КДУ.

Місцевість в районі Хотівського городища являє собою сильно пересічене ярами плато. Від краю плато, що виходить у дніпровську долину, городище віддалено на 2 км. Воно знаходиться на схід від с. Хотів на великому горбі, оточеному з усіх боків ярами. В південному ярі тече струмок Хотівка або Сіраків, який називався ще Данашкою⁷, у східному ярі протікає безіменний струмок, що бере початок з боку Феофанії та впадає в струмок Хотівку. На західному схилі є невелике болото, яке влітку пересихає.

На західному, північному та східному мисах збереглися залишки валу, який оперізував колись всю площу городища, що становить близько 31 га. Лише на північному мису вал досягає тепер 4 м висоти від підшови, на інших ділянках він значно нижчий.

Більша частина верхньої площини горба має нахил в східному напрямку. Внаслідок шурфовок та прокладок траншей можна припустити, що найбільш забудованою була північна і західна частини городища. Більша частина площі залишалася, очевидно, вільною і могла використовуватися для загону худоби та під посіви.

У 1939 р. великим зсувом було оголено південний схил горба. Тому глазомірний план, виданий В. Б. Антоновичем, дає більш повну уяву про городище, ніж сучасні плани. Південно-східні схили горба тепер забудовані садибами, а частина південного схилу нещодавно зіпсована будовою дамби. Вся площа городища засаджена сільськогосподарськими культурами.

На Хотівському городищі збереглися ескарпи верхнього краю горба, особливо в його західній частині. Горизонтальна площадка ескарпу шириною 6—10 м досить пряма та широка, можливо, в давнину тут проходив рів, що заплив з часом. Схил горба городища над горизонтальною площадкою значно уривчастий, ніж неескарпована нижня частина горба, хоч і ці природні схили досить стрімкі. Поблизу підшови схилів горба був колись широкий рів з насипаним перед ним валом, сліди яких помітні тепер лише біля основи південно-західного мису⁸.

Ескарповування верхнього краю городищ застосовувалося і в попередню добу на чорноліських городищах, де за допомогою ровів нерідко підсилювалися стрімкі схили горбів⁹. З усіх в'їздів на городище залишилися тільки два-три стародавніх.

Розкопки на Хотівському городищі проводилися в північно-західній частині (рис. 1). Грунтові шари на городищі розташовуються в такому порядку: 1) орний шар — чорнозем з суглинком; 2) шар суглинку, що переходить в лесову глину.

Поблизу краю городища, вздовж валу були виявлені залишки наземних жител, що простежуються за скупченням матеріалу та шматків випаленої глиняної обмазки з відбитками пруття (рис. 2). Тут же були виявлені невеликі камені та дрібне деревне вугілля. Ці скупчення мали вигляд видовжених лінз довжиною до 21 м, шириною 3—4 м, що тяглись вздовж внутрішнього схилу валу, частково покриваючи його, чим пояснюється неоднакова глибина їх залягання: від 0,25 м на схилі валу до 4 м у східній його частині з внутрішнього боку городища. Всього відкрито три таких скупчення.

Судячи з відбитків на глиняній обмазці, стіни будівель були тинувими, обмазаними глиною. Біля розвалу наземного житла № 1 у 1948 р. була відкрита яма. У 1966—1967 рр. поблизу наземного житла в розкопі II відкрито дві ями (рис. 3). Одна з них знаходилась в північно-

⁷ Л. Похилевич. Сказания о населенных местностях Киевской губернии.

⁸ В. Б. Антонович. О местоположении древнего Киевского Звенигорода, рис. на стор. 41.

⁹ А. И. Тереножкин. Предскифский период на Днепровском Правобережье. К., 1961, стор. 14.

східному кутку завалу житла. Вона квадратної форми (2,4×2,4 м) з заокругленими кутами. Орієнтована по сторонах світу, заглиблена в глину на 0,5 м. Дно ями на глибині 1,2 м від сучасної поверхні. Посередині простежувалися залишки дерев'яного стовпа, трохи заглибленого у ґрунт. Вогнище відсутнє.

Друга яма, овальної форми, знаходилася недалеко від південної частини завалу житла і була орієнтована на північний схід—південний захід. Розміри ями—2,4×0,6 м—1 м, заглиблена в

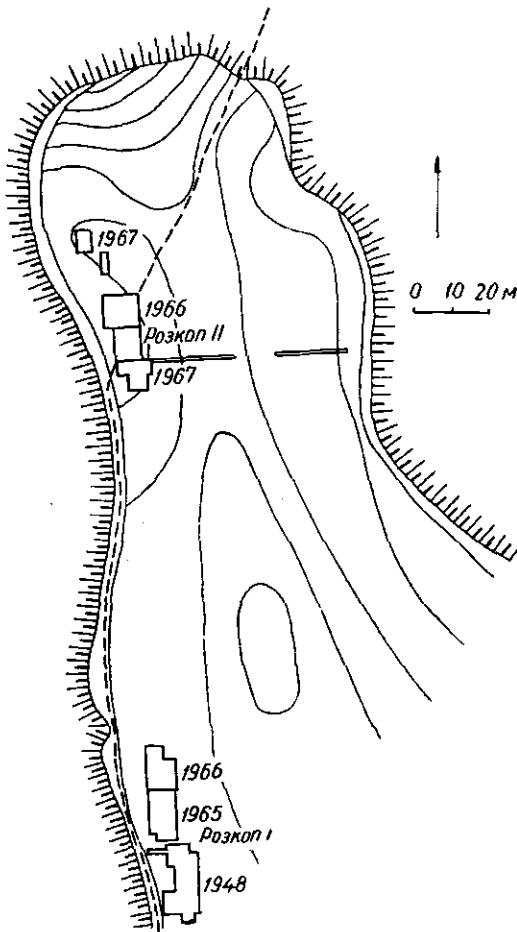

Рис. 1. План розкопів на Північному мису Хотівського городища.

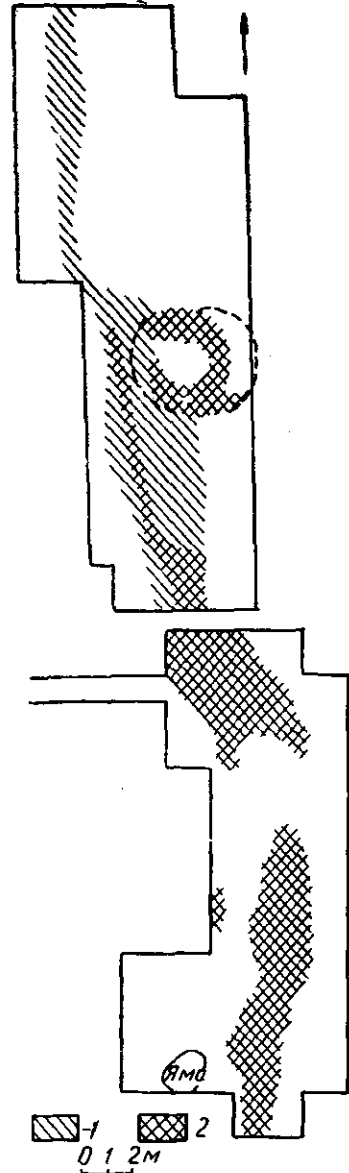

Рис. 2. Скупчення культурних залишків на місці наземних жител та землянки: 1 — скупчення знахідок; 2 — суцільне скупчення обмазки.

глину на 0,4 м. З південно-західного боку яма мала східець висотою від дна 0,2 м.

Заповнення ям таке ж, як і вміст культурного шару — уламки кераміки, невелике каміння, кістки тварин. Ями ці, мабуть, треба пов'язувати з наземними житлами, а призначення їх, найімовірніше, господарське.

Крім наземних жител у 1965 р. виявлена землянка в північно-східній частині розкопу I (рис. 4). Землянка майже квадратної форми

з округлими кутами, довжиною 5,4 м, шириною 4,66 м. Площа 25 м². Вона заглиблена в лес на 1 м. Дно її знаходилось на глибині 2 м від сучасної поверхні. Меншою стороною землянка прилягала до валу. Стінки в лесі не вертикальні, а трохи увігнуті. В західній частині дно підвищувалось у вигляді широкої приступки. Ближче до східної стінки, на дні землянки, була невелика кругла ямка, мабуть, від стовпа. В північно-східному кутку знаходилося вогнище, яке мало вигляд скупчення перепаленої глини і сажі. В цьому місці виявлена значна кількість уламків кераміки. Форма вогнища не простежувалася. Під його завалом знайдений кістяк дитини 6—7

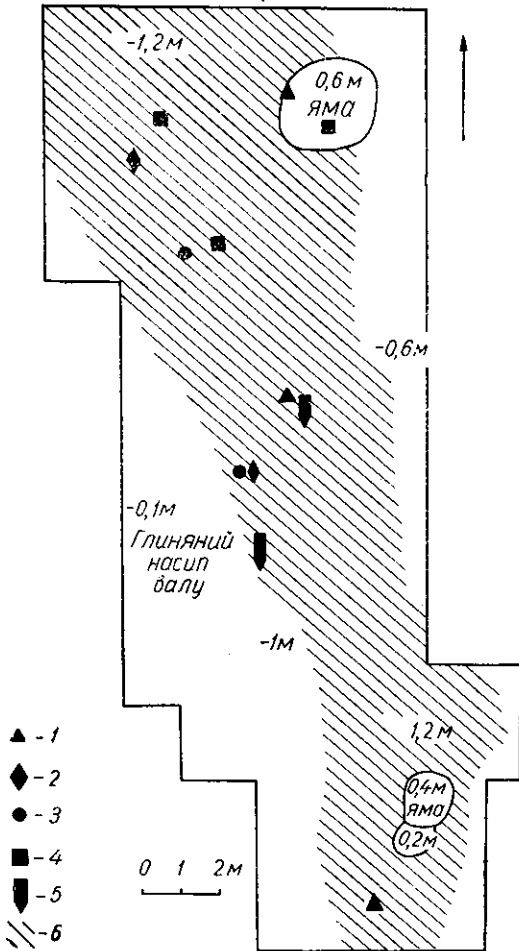

Рис. 3. Скупчення культурних залишків на місці наземного житла з розкопу II:
1 — наконечники стріл; 2 — шпильки; 3 — шила; 4 — пряслиця; 5 — ножі; 6 — розвал житла.

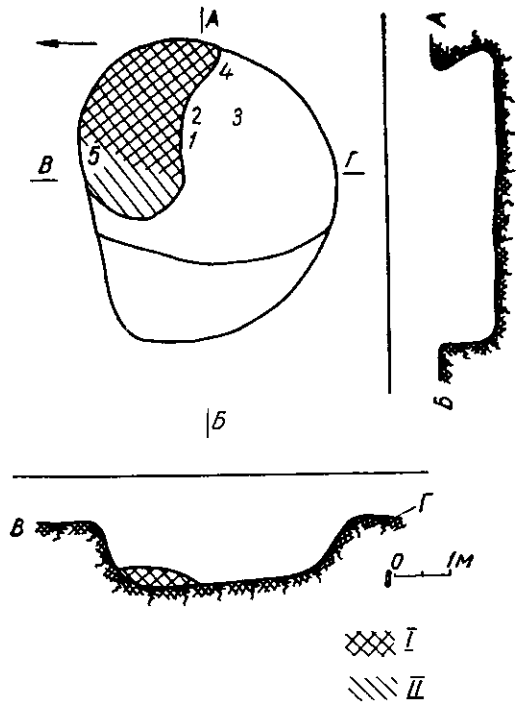

Рис. 4. План та розріз землянки:
I, II — розвал вогнища; 1 — пряслиця; 2 — шила; 3, 4 — розвал горщиків; 5 — бронзовий наконечник стріли.

років, який лежав головою на північний схід. Речовий матеріал, знайдений під час розкопок на городищі, характерний для лісостепових правобережних пам'яток.

Кераміка кухонна та столова. 1. Прості горщики. На городищі знайдені дві основні форми кухонного горщика — прямокутна банка та горщик з трохи опуклими боками і злегка відігнутими назовні вінцями (рис. 5, 4, 5). Переважна кількість горщиків орнаментована розчленованими ямками, валиком, розміщеними біля краю вінець (рис. 6). По валику, нижче нього або над ним, є різні проколи, наколи, «перлини» тощо. Частина горщиків не орнаментована зовсім. Знайдено мініатюрний горщик форми прямокутної банки (рис. 5, 1), а також горщик зі зливом (рис. 5, 2). Серед численних уламків стінок простих горщиків виявлено три уламки стінок з валиком посередині тулуба (рис. 7).

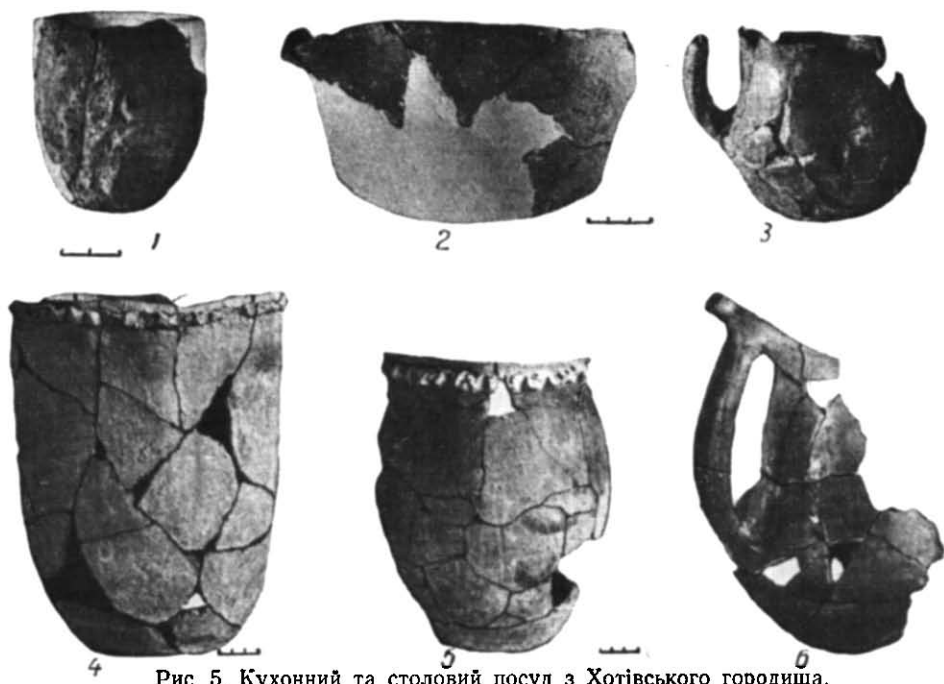

Рис. 5. Кухонний та столовий посуд з Хотівського городища.

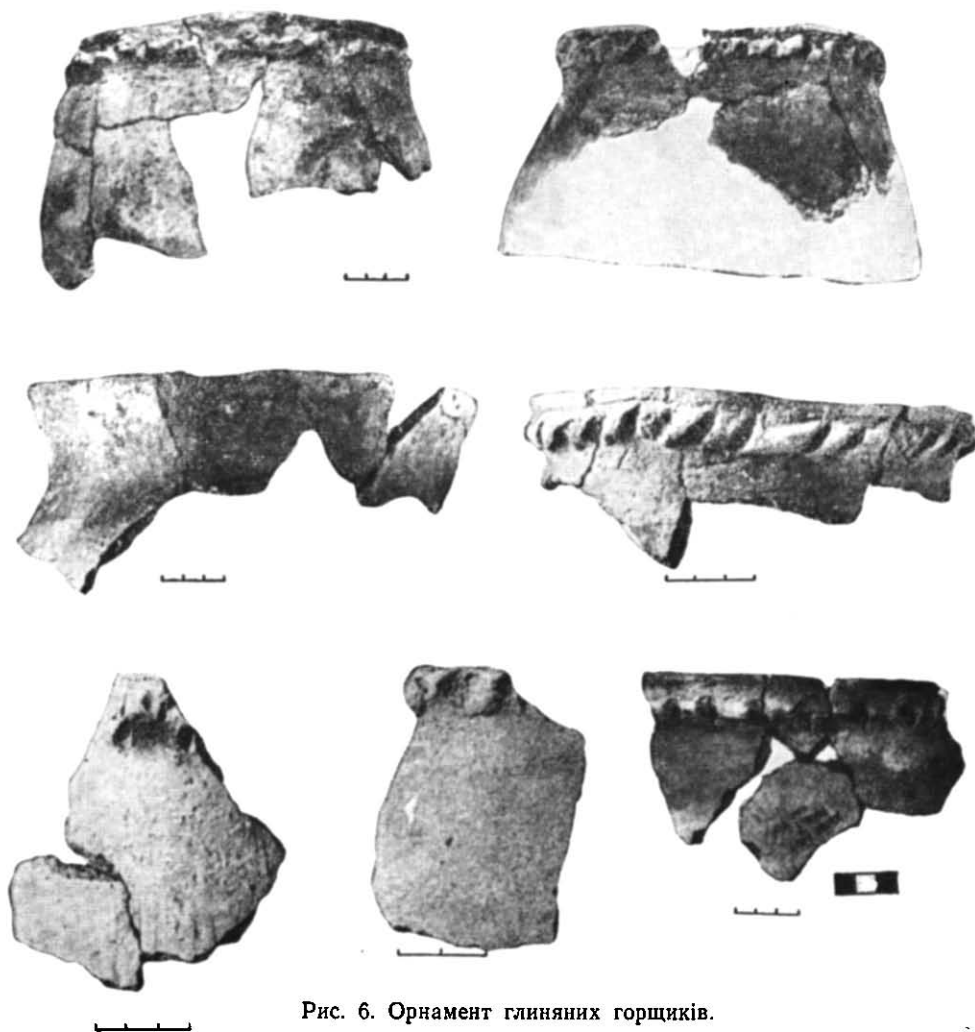

Рис. 6. Орнамент глиняних горщиків.

2. Глиняні дисковидні кришки (рис. 8). Вони орнаментовані круглими ямками, наколами або ж ямками з відбитком нігтя та шишечками. Частина кришок не орнаментована. Більшість з них лощена.

3. Чорнолощені корчаги вілланівського типу представлені уламками (рис. 9, 1, 5, 8). В середній частині тулуба вони крикрашені ручками-уступами. Вінець відігнуті під прямим кутом до шийки.

Рис. 7. Уламки горщиків, орнаментовані валиком по середині тулуба.

Рис. 8. Глиняні кришки.

4. Миски (рис. 9, 2—4, 6, 7, 9, 10), звичайні для скіфського часу, з загнутою всередину верхньою частиною. Край вінець округлий або прямокутний. Більшість мисок орнаментована з середини рядом круглих ямок-наколів біля вінець, зовні виступаючих у вигляді горошин. Колір мисок чорний, бурий або жовтий. Миски лощені. Частина мисок на піддонах. Деякі миски мають ззовні біля основи вінець ребро.

5. Черпаки (рис. 5, 3, 6) грушоподібної форми, чорного та бурого кольорів, лощені. Один великий екземпляр у вигляді глека, тонкостінний, з дуже добрим лощінням. Висота його 38—40 см.

6. Пряслиця (рис. 10, 1—5) різної форми, частина з них орнаментована. Знайдено глиняне грузильце (рис. 10, 6).

7. Дрібні глиняні вироби (рис. 10, 7, 8) — це так звані глиняні «хлібці» та шарики.

8. Шматки сильно випаленої глиняної обмазки від стін (рис. 10, 15) з відбитками пруттів.

9. Уламки вінець кам'яних блюд (рис. 10, 13).

10. Пращеві камені (рис. 10, 14).

11. Кістяні вироби (рис. 10, 9—12). Циліндрик з отвором, кістяна дронизка, обрізаний ріг оленя, зашліфований астрагал (мабуть, ко-сулі?).

12. Унікальною знахідкою є уламок кістяного предмета із зображенням хижака з родини котячих (рис. 11). Він виявлений в заповненні землянки з розкопу I 1965 р. на глибині 1,5 м від сучасної поверхні,

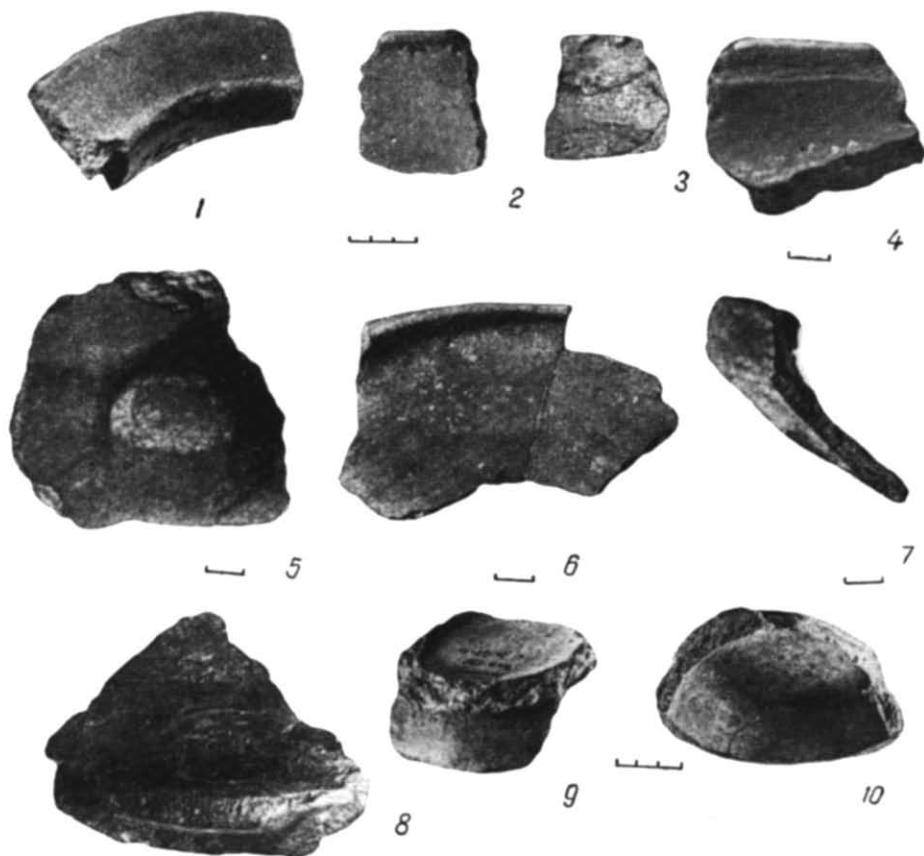

Рис. 9. Уламки корчаг та мисок.

вище підлоги на 0,5 м. Розміри уламка 4,7×4,8 см. На кістяній пластині, тонованій в коричневий колір, можливо, під дією вогню, чудово відполірованої з двох боків, вирізблене зображення лежачого хижака. Зворотний бік уламку без зображення, края згладжені. Точно визначити, від якого предмета походить цей уламок, не вдалося, можливо, це частина ручки дзеркала або фрагмент кістяної ложки.

Фігурка звіра виконана в скіфському звіриному стилі. Найімовірніше вбачати в ньому досить поширений в ранньоскіфському мистецтві образ барса або пантери. На спині, животі та шиї звіра наколами позначена шкіра. Зображення хижаків з родини котячих найчастіше зустрічається в ранньоскіфський час на золотих предметах і дуже рідко на кістяних.

Найбільш відомі зображення котячих в ранньоскіфському мистецтві розглянуті в праці В. А. Іллінської¹⁰. Це зображення на золотих предметах — келермеська пантера, фігурка на руків'ї келермеської со-

¹⁰ В. А. Ильинская. Некоторые мотивы раннескифского звериного стиля.— СА. М., № 1, 1965, стор. 93.

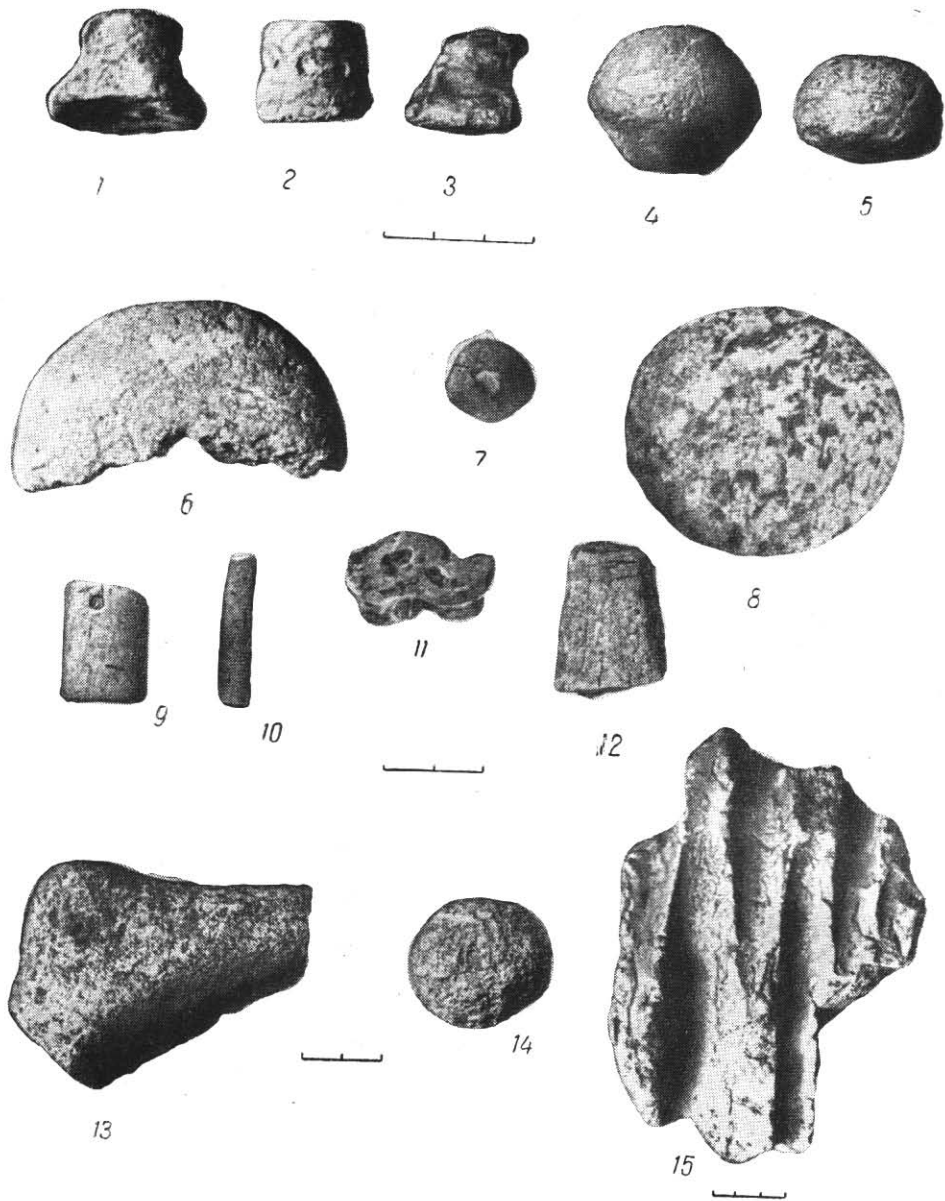

Рис. 10. Речі з Хотівського городища.

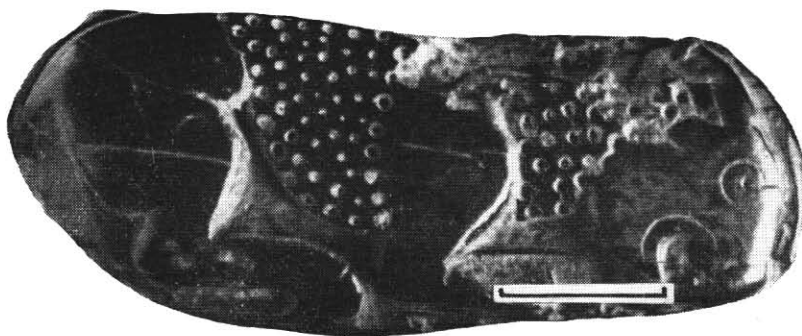

Рис. 11. Кістяний предмет із зображенням хижака.

кири, одна з фігурок в секторі на келермеському дзеркалі, зображення на піхвах шумейківського меча, на бляшках з Ульського кургану та Вітової могили, а також відомі зображення з бронзи — бляшки з Цукурліману, Келермесу, Гуляй-Город, руків'я ножа з кургану № 6 біля с. Берестяги тощо. В. А. Іллінська вказує на кістяну пряжку-пронизку з Келермеса як на єдиний кістяний предмет з подібним зображенням.

Аналогією знахідки з Хотівського городища може бути зображення лежачого хижака на кістяній ложці з-під Шполи. На жаль, докладні відомості про цю знахідку залишились не з'ясованими¹¹.

13. На городищі виявлена значна кількість уламків грецької кружальної кераміки (рис. 12). Це уламки амфор. Серед них є стінки,

Рис. 12. Уламки грецького посуду.

орнаментовані смугами, нанесеними коричневою фарбою на поверхню, яка ангобована глиною кремового кольору. Знайдені також уламки вінець та ручки чернолакового кіліка.

14. З металевих предметів (рис. 13, 9—19) на городищі виявлені залізні шила, ножі, залізна шпилька з конічною шляпкою та бронзові цвяхоподібні булавки, стержень яких в верхній частині прикрашений нарізками, а також вісім бронзових наконечників стріл ранніх типів (рис. 13, 1—8).

Наконечники стріл дволопатевої — один, знайдений в розвалі вогнища біля дна землянки, з шипом на втулці та лопатями, які плавно переходять до втулки (рис. 13, 1); другий — з лопатями, що сильно заострені в нижній частині (рис. 13, 2); третій — з лопатями, які плавно переходять до втулки (рис. 13, 5). Є трилопатевої наконечники стріл — чотири з них (рис. 13, 3, 4, 6, 7) — без шипів і один (рис. 13, 8) — з шипом на втульці.

15. Поблизу східної стінки землянки знайдена невелика кільцеподібна пастова намистина жовтого кольору.

Значну частину знахідок Хотівського городища становлять уламки кісток тварин, визначених В. І. Бібіковою. Серед них значний процент кісток коня (табл. I).

На підставі всього характеру матеріалів, знайдених на городищі, в першу чергу уламків грецької кераміки і бронзових наконечників стріл ранніх типів, Хотівське городище датується кінцем VI—V ст. до н. е.

Аналогії матеріалам Хотівського городища є на правобережних городищах Канівщини — Великому Канівському, Трахтемирівському (кінець його існування) в Каневі — ур. Ісковщина, на Тясминщині — в матеріалах Шарпівського та Пастирського городищ; на південно-західних городищах — Немирівському, Северинівському, а також в численних курганах Правобережжя.

¹¹ А. А. Бобринский. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы, т. II. СПб., 1894, стор. 130—131, рис. 12.

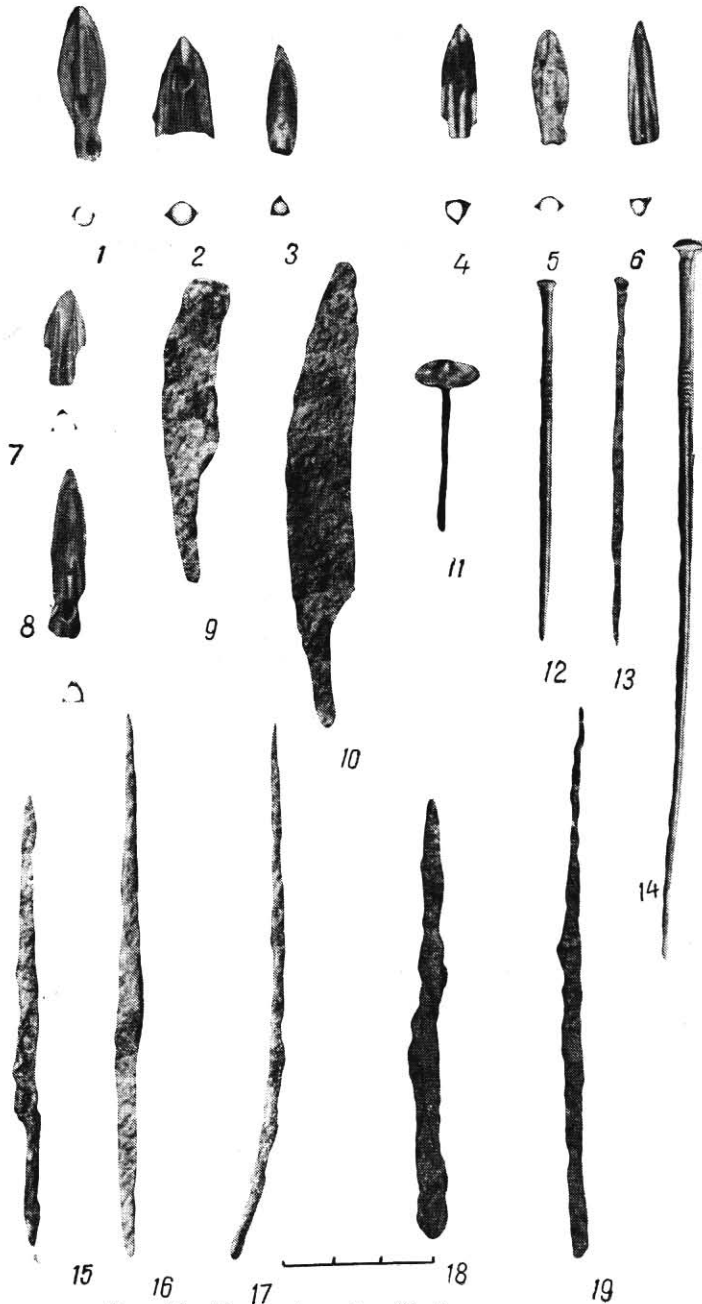

Рис. 13. Металеві речі з Хотівського городища.

Хотівське городище за своєю матеріальною культурою входить до складу Києво-Черкаської локальної групи скіфської матеріальної культури. Окрічне його положення вказує на межі поширення цієї групи в північному напрямку.

Поховання на Пирогівському могильнику. Могильник розташований в ур. Церковщина на мису плато. З півночі та півдня мис обмежений ярами, із сходу він круто обривається у бік Дніпровської долини. За 1,5 км на північ від могильника знаходиться відоме Пирогівське городище, біля якого тече струмок Хотівка, що бере початок за с. Хотів та впадає до р. Віти поблизу с. Пирогів. Від Хо-

Таблиця 1

Вид тварин	Кількість кісток	Кількість особин	Примітка
Велика рогата худоба	364	18	з них 6 молодих
Дрібна рогата худоба	116	15	з них 7 молодих
Свиня домашня	175	25	з них 15 молодих
Кінь домашній	709	25	з них 9 молодих
Собака	30	7	тільки дорослі
Всього свійських тварин	1394	90	
Тур	3	2	
Лось	22	2	
Олень благородний	44	4	
Кабан	83	6	
Ведмідь	14	3	
Лисиця	1	1	
Заєць	2	1	
Бобер	8	3	
Ворона	1	1	
Чирок	1	1	
Всього диких тварин	189	24	
Разом	1583	114	

тиського городища могильник знаходиться на відстані близько 2 км на південний схід.

Поховання скіфського часу виявлені на площі могильника зарубинецької культури. Тут же знаходиться і трипільське поселення¹².

На частково дослідженій площі могильника у 1966—1967 рр. відкрито три поховання (тілопокладення) скіфського часу та два поховання (тілоспалення). Останні умовно відносяться нами до скіфського часу. Виявлено також кілька поодиноких речових знахідок в північно-східній та в південно-східній частинах мису¹³.

Поховання № 25 (тілопокладення)¹⁴ розташоване в північно-західній частині могильника. Дно поховальної ями було на рівні суглинки, на глибині 0,44 м від сучасної поверхні. Контури могильної ями не простежувалися, оскільки поховання було впущене в серединну частину трипільського житла. Під час оранки поховання частково зіпсоване.

Дорослий похований (рис. 14) лежав у витягнутому положенні, головою на північ. Кістяк поганої збереженості — виявлені лише частина плечової кістки лівої руки, кістки стегон та гомілок. Від черепа залишилось декілька кісток та нижня щелепа.

Праворуч від похованого на рівні пояса стояла похило, майже на ребрі, миска (рис. 15, 2). Діаметр її 35 см. Края загнуті всередину, але зріз вінець прямий. Зовні по тулубу, біля основи вінець проходить нечітке ребро. Миска орнаментована дрібними круглими ямками, виконаними наколами на внутрішньому боці біля основи вінець та відповідни-

¹² А. И. Кубышев. Новый могильник зарубинецкой культуры.— Археологические открытия 1966 г. М., 1967, стор. 225—226. Розкопки пам'яток на мису біля Пироговського городища Києво-Святошинського району Київської області провадилося експедицією ІА АН УРСР у 1966—1967 рр. загоном у складі співробітників Інституту А. І. Кубишева, Є. В. Максимова, В. А. Круца. В розкопках поховань скіфського часу автор брав безпосередню участь.

¹³ Загальний план могильника вміщено в статті: А. И. Кубышев, Е. В. Максимов. Пироговский могильник.— МИА, № 160. М.—Л., 1969, рис. 1.

¹⁴ Номера поховань даються за загальною польовою нумерацією зарубинецького могильника.

ми до них горошинами, що слабо виступають зовні. Всередині вона чорнолощена, із зовнішнього боку — буре, без лощіння.

Праворуч, біля колін, знаходився невеликий, висотою 14 см, бурий із світлими плямами горщик (рис. 15, 1) з відігнутим назвні вінець.

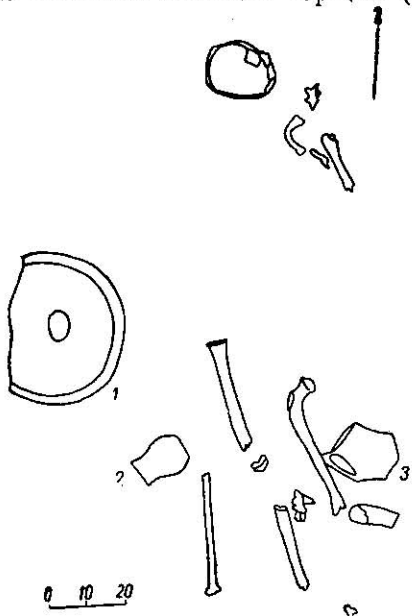

Рис. 14. Пирогівський могильник. План поховання № 25.

Нижче середини тулуба знаходиться ребро. Зовнішня поверхня підлощена. Ліворуч, біля колін похованого лежав черпак грушоподібної форми, бурого, із світлими плямами кольору, трохи лощений (рис. 15, 3). Ручка його підвищується над краєм, у верхній її частині — конічний виступ. В черпаку лежала велика зелена намистина квадратної форми з бородавчастими виступами.

Поховання № 80 (тілопокладення) знаходилось в південній частині могильника. Контури могильної ями не простежувалися. Небіжчик лежав на глибині 0,48 м від сучасної поверхні, на суглинку, нижче орного шару. Кістяк поганої збереженості. Похований підліток¹⁵ (рис. 16) лежав на спині, у витягнутому положенні, головою на північ. Від черепа залишилися потилична та тем'яна кістки, від рук — уламки плечових кісток. Погано збереглися кістки таза, краще — кістки ніг. Ліворуч від похованого на рівні

таза лежав ліпний, жовтогарячого кольору з чорними плямами потрісканий горщик (рис. 17, 1). Нижче вінець він був прикрашений розчленованими пальцевими ямками, валиком та прямокутними наколами,

Рис. 15. Інвентар з поховання № 25.

зробленими тріскою, нижче валика. Висота горщика 18 см, діаметр вінець 14,5 см. Глина з домішкою крупнотовченого каменю.

Праворуч біля ніг похованого знаходився черпак бурого кольору трохи лощений, грушоподібної форми, з ручкою, яка дещо піднята над краєм. Ручка з виступом у верхній частині (рис. 17, 2).

Поховання № 82 (тілопокладення) виявлене за 15 м на північ від поховання № 80. Глибина орного шару тут 0,35 м. З цієї глибини простежена пляма могильної ями, що орієнтована по довжині на північ—

¹⁵ Антропологічні визначення зроблені С. І. Круц.

південь. Її розміри — $1 \times 2,6$ м. Могильна яма заглиблена в суглинок на $0,10$ м. Дно її знаходилось на глибині $0,45$ м від сучасної поверхні. Форма могильної ями прямокутна, кути трохи заокруглені. Розміри її по дну $0,9 \times 2,35$ м. Похована жінка 25—30 років¹⁶ лежала на спині в витягнутому положенні, головою на північ (рис. 18). Деякі кістки зсунуті під час оранки. Права рука, можливо, була зігнута в лікті, ліктьова та променева кістки правої руки лежали на тазі. За головою знаходилися чорнолощена миска із загнутими всередину краями (рис. 19, 5), бурий черпак грушоподібної форми (рис. 19, 6) та невеликий горщик (рис. 19, 4). На місці лежала променева кістка лівої руки похованої і маленька кільцеподібна бронзова намистина (рис. 19, 2). Праворуч біля черепа знаходилась бронзова цвяхоподібна шпилька

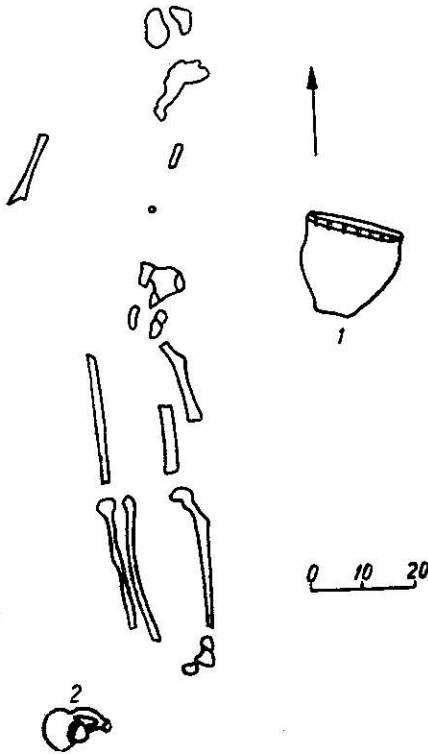

Рис. 16. Пирогівський могильник. План поховання № 80.

Рис. 17. Інвентар поховання № 80. 1 — чорнолощена миска із загнутими всередину краями; 2 — бурий черпак грушоподібної форми.

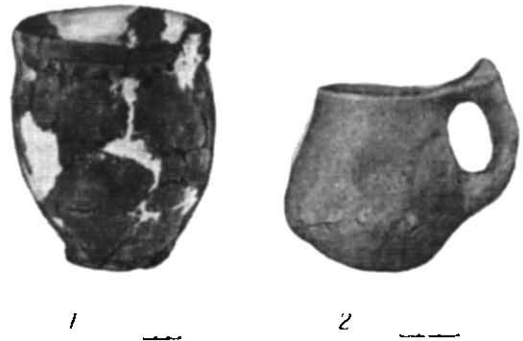

Рис. 17. Інвентар поховання № 80.

(рис. 19, 7). Біля лівого коліна — бронзовий наручний круглий у перетині браслет з незізнаними кінцями, які зроблені у вигляді змієподібних голівок (рис. 19, 3). Під правим коліном лежала велика жовта намистина з бородавчати виступами (рис. 19, 1). Зліва, біля ніг похованої знайдені уламки ліпної миски із загнутими всередину краями.

Поховання № 7 (тілоспалення) розташоване в південній частині мису. На глибині $0,3—0,35$ м від сучасної поверхні простежені межі могильної ями овальної форми, що орієнтована на схід — захід (рис. 20). Довжина могильної ями $0,90$ м, ширина $0,47$ м. Залишки тілоспалення зсіпані в центрі північної частини могильної ями. Внаслідок неповного спалення деякі з кісток визначаються і це дає можливість встановити, що це поховання підлітка. На відстані $0,2$ м на південь від кісток лежала слаболощена чорна миска із загнутим всередину краєм (рис. 21). Верхня частина миски зрізана плугом. Тут же був знайдений кам'яний терочник.

Поховання № 86 (тілоспалення) знаходилось в південній частині могильника, на глибині $0,25$ м від сучасної поверхні (рис. 22). Дрібні кальциновані кістки дитячого кістяка були зсіпані на дно слаболощеної миски з загнутим всередину краєм та горизонтально зрізаним вінцем (рис. 23, 1).

Плоске дно миски знаходилось на глибині $0,36$ м від сучасної поверхні. Діаметр вінця 21 см, висота її 7 см, діаметр дна 9 см. Колір

¹⁶ На кістках очної ямки черепа є сліди зубів якогось гризуна.

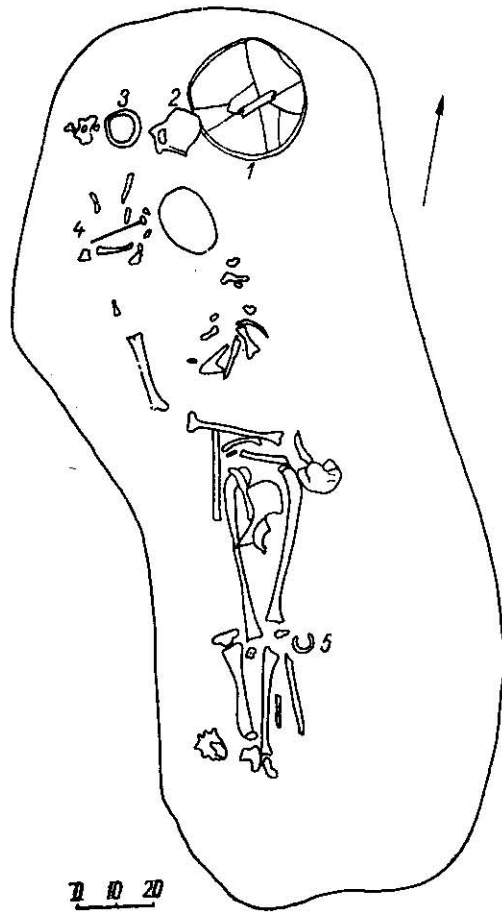

Рис. 18. Пирогівський могильник.
План поховання № 82.

Рис. 19 Інвентар поховання № 82.

миски світложовтий з чорними плямами. Серед кальцинованих кісток знаходилось дві бронзові стрижньові шпильки, у яких верхній кінець сплющений та закручений в один оборот. Стрижень шпильки круглий у перетині, нижній кінець загострений (рис. 23, 2, 3). Поховання було порушене пізнішим, типово зарубинецьким, похованням № 92, яма якого перерізала поховання № 86, яке лежало нижче.

З окремих знахідок до скіфського часу слід віднести знайдені в південно-східній частині могильника уламки черпака грушоподібної

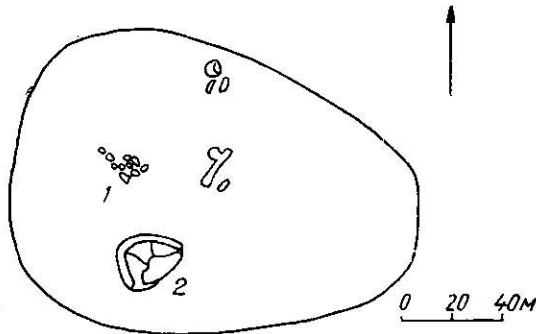

Рис. 20. Пирогівський могильник. План поховання № 7.

Рис. 21. Глиняна миска з поховання № 7.

форми, уламок ручки черпака з виступом у верхній частині (рис. 24, 2) та бронзову стрижньову шпильку з маленькою конусоподібною голівкою, жолобчатими нарізками і круглим отвором у середній трохи розширеній частині (рис. 24, 3).

В північно-східній частині могильника за 20 м на північ від поховання № 25, на глибині 0,28 м від сучасної поверхні, в нижній частині орного шару виявлені уламки миски з загнутими всередину краями (рис. 24, 1). Зріз вінець прямий. Миска чорнолощена, зовні буре.

Прості горщики з одним розчленованим ямками валиком біля края вінець, миски з плавно загнутими всередину краями, черпаки грушоподібною форми, бронзові цвяхоподібні шпильки — всі ці предмети добре відомі в пам'ятках дніпровського лісостепоного Правобережжя Скіфії, як на городищах, так і в могильниках. За аналогією з ними, а також з матеріалами Хотівського городища, описані вище поховання датуються кінцем VI—V ст. до н. е.

Предмети з поховань, які не мають аналогій серед матеріалів Хотівського городища, відомі в інших пам'ятках Правобережжя. Так, бронзовий браслет з кінцями у вигляді змієподібних голівок зустрінуто, наприклад, в курганах № 407 поблизу с. Журовка¹⁷ та с. Мала Офірна¹⁸. Пастові намистини з бородавчатиими виступами аналогічні намистинам з кургану ХХХІІІ Гуляй-Города¹⁹, з курганів поблизу м. Сміли²⁰, біля с. Макіївки²¹.

Бронзові стрижньові шпильки, знайдені в похованні № 86, відомі як в скіфській матеріальній культурі (Шарпівське городище²², Канів

¹⁷ А. А. Бобринский. Отчет о раскопках, произведенных в 1903 г. в Чигиринском уезде Киевской губ. — ИАК, вып. 14. СПб., 1905, стор. 34.

¹⁸ Є. О. Петровська. Курган VI ст. до н. е. біля с. Мала Офірна на Київщині. — Археологія, т. XXI. К., 1968.

¹⁹ Смела І. СПб., 1887, табл. XII, 6.

²⁰ Смела ІІІ. СПб., 1901, табл. XIII.

²¹ Є. Ф. Покровська. Розкопки курганів V ст. до н. е. поблизу м. Шоли. — Археологія, т. XI. К., 1957, стор. 151, рис. 3, 6.

²² В. Г. Петренко. Правобережжя Середнього Придніпров'я в V—III вв. до н. е. — САИ, вып. Д1—4. М., 1967, табл. 4, 7.

ур. Ісковщина²³ та ін.), так і в зарубинецьких пам'ятках — могильники біля с. Вороніне²⁴, Зарубинці²⁵, Вишеньки²⁶.

Культурна приналежність і датування поховань № 7 та № 86 поки що є спірними, оскільки обряд поховань і супроводжуючий їх інвен-

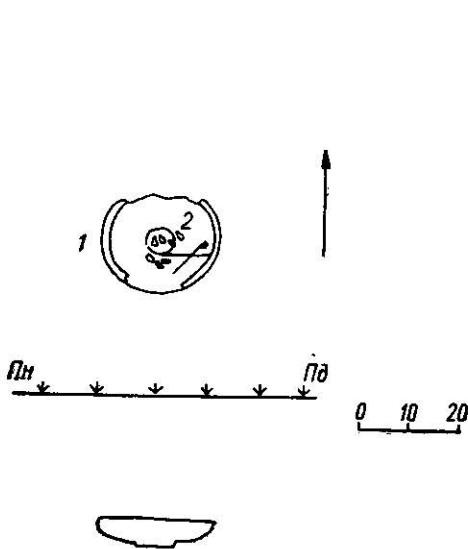

Рис. 22. Пирогівський могильник. План та розріз поховання № 86.

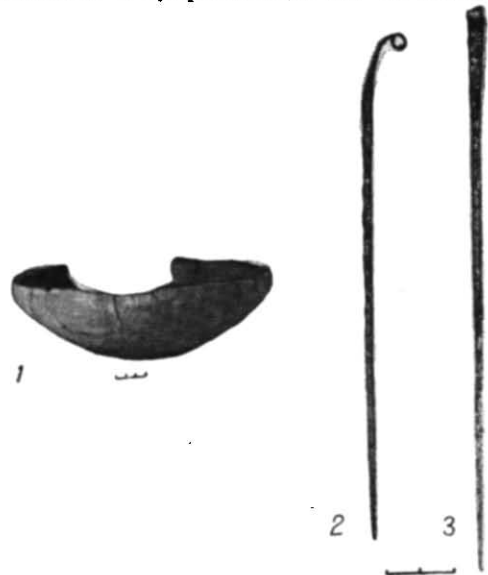

Рис. 23. Інвентар поховання № 86.

Рис. 24. Окремі знахідки:
1 — миска; 2 — уламки черпаків; 3 — бронзова шпилька.

тар — миски і шпильки — широкого культурного і хронологічного діапазону.

При розкопках не виявлено жодних слідів курганных насипів, ровів, плям. Це дає підстави твердити, що в Києво-Черкаській групі пам'яток Скіфії ми маємо справу з другим, після пам'ятки поблизу

²³ В. Г. Петренко. Правобережжя Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э.—САИ, вып. Д1—4, табл. 4, 9.

²⁴ Ю. В. Кухаренко. Памятники железного века Полесья.—САИ, вып. Д1—29. М., 1961, табл. 42, 17.

²⁵ В. П. Петров. Зарубинецкий могильник.—МИА, № 70. М.—Л., 1959, рис. 4, 4.

²⁶ Там же, рис. 7, 4.

с. Грищинці²⁷, могильником з безкурганними похованнями. Матеріали Пирогівського могильника мають у зв'язку з цим принципово важливе значення, оскільки вони поповнюють наші уявлення про поховальний обряд населення Скіфії.

Е. А. ПЕТРОВСКАЯ

РАНЕСКИФСКИЕ ПАМЯТНИКИ НА ЮЖНОЙ ОКРАИНЕ КИЕВА

Резюме

В 1965 г. возобновились раскопки Хотовского городища, проводившиеся в 1948 г. С 1965 по 1967 г. исследовалась территория северного мыса городища. Здесь открыты остатки трех наземных жилищ, сохранившихся в виде скопления материала — кусков обожженной глиняной обмазки стен со следами прутьев, мелких камней, костей животных, керамики, металлических изделий, — а также хозяйственных ям около них. Наземные жилища расположены вдоль валов с внутренней стороны городища и были, очевидно, каркасными. В 1965 г. открыта также землянка с развалом очага. Вещественный материал наземных жилищ, заполнения землянки (бронзовые наконечники стрел, обломки античной керамики) и весь комплекс материалов подтверждают датировку городища концом VI—V вв. до н. э.

В заполнении землянки найден обломок костяного предмета с изображением хищника из семейства кошачих, исполненном в скифском зверином стиле.

В 1966—1967 гг. на территории Пироговского могильника зарубинецкой культуры и расположенного там же трипольского поселения, находящегося на расстоянии около 2 км от Хотовского городища, было открыто несколько погребений скифского времени с инвентарем, идентичным материалам Хотовского городища.

Исследование этих двух памятников в районе г. Киева имеет большое значение для изучения северных границ Скифии и расширяет наши представления о культуре населения раннескифского времени.

---

²⁷ В. Г. Петренко. Могильник скифского времени у с. Грищенцы.— МИА, № 113. М., 1962, стор. 147.